

DANIJEL VOJAK

UDK: 39 (=214.58) (497.526) "1941/1945"

Izvorni znanstveni članak / Original Scientific Paper

Rukopis prihvaćen za tisak: 16. 1. 2019.

DOI: <https://dx.doi.org/10.21857/yq32oh4349>

Stradanje romskog stanovništva na širem bjelovarsko-bilogorskom području za vrijeme Drugog svjetskog rata (1941.–1945.)

Sažetak

Romsko stanovništvo danas čini jednu od najstarijih manjinskih skupina u Hrvatskoj, a njihovo naseljavanje na ovom području bilježi se od druge polovine XIV. st. Odnos hrvatskih vlasti prema njima često je bio obilježen represivno-asimilacijskom politikom, koju danas neki znanstvenici smatraju dijelom šire europske anticiganističke politike. Stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu u Europi, uključujući Nezavisnu Državu Hrvatsku, može se smatrati vrhuncem takve anticiganističke politike. U radu se posebno analizira stradanja Roma na širem bjelovarsko-bilogorskom području, tj. području Velike župe Bilogora. Tako su analizirana pitanja odnosa lokalnih (ustaških) vlasti prema Romima, ali i drugim pitanjima, poput deportacije Roma u jasenovački koncentracijski logor, oduzimanje njihove imovine, primjer otpora Roma (sudjelovanje u Narodnooslobodilačkoj borbi) i razmjeri njihova stradanja. U istraživanju se većinom koriste spisi Državnog arhiva u Bjelovaru i Hrvatskog državnog arhiva, lokalna periodika i relevantna literatura.

Ključne riječi: Drugi svjetski rat, Nezavisna Država Hrvatska, progon, Romi, Velika župa Bilogora.

Uvod

Romsko stanovništvo naselilo se na hrvatska područja u drugoj polovini XIV. st. u kontekstu njihovih migracijskih kretanja na području Jugoistočne Europe. Prema poznatim izvorima romsko stanovništvo naseljavalo se na hrvatska područja u više valova, ovisno o određenim vojno-političkim prilikama. Tako se može istaknuti i romsko naseljavanje šireg slavonskog, baranjskog i srijemskog područja u XVII. i XVIII. st. Hrvatske državne i lokalne vlasti prema njima su provodile represivno-asimilacijsku politiku, sličnu politici većine drugih europskih vlasti. Vrhunac takve politike, koja se danas sve češće naziva antigicanističkom, dogodio se za vrijeme Drugog svjetskog rata kada su Romi u većini europskih zemalja bili progonjeni, mučeni i ubijani i to na temelju rasno-eugeničkih teza o stvaranju etničkih (rasno) „čistih“ društava. U ovakvom političko-vojnom kontekstu, Romi su bili progonjeni i u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj od strane ustaških vlasti, koje su imale za cilj njihovo genocidno istrebljenje. Manjak znanstvenih istraživanja, napose u hrvatskoj historiografiji i dalje onemogućuje sintetsko razumijevanja razmjera romskog stradanja u NDH što čini jedan od poticaja za istraživanje ovog stradanja na širem bjelovarskom području. Upravo je mikro analitična razina istraživanja potrebna za daljnja znanstvena istraživanja. U radu će se koristiti spisi Državnog arhiva u Bjelovaru i Hrvatskog državnog arhiva, lokalna periodika i relevantna literatura.

Osvrt na literaturu, izvore, metodologiju

Znanstvena istraživanja povijesti romskog stanovništva u Hrvatskoj tek su u svojim začetcima o čemu najbolje govori izostanak sintetskog djela o njihovoj povijesti. Jedan od ključnih događaja iz povijesti Roma u Hrvatskoj, a slično je i u drugim europskim historiografijama, jest njihovo stradanje za vrijeme Drugog svjetskog rata. Upravo je o temi ratnog stradanja romskog stanovništva malo istraživano te se uočljiv izostanak znanstvenog interesa u hrvatskoj historiografiji može povezati s izostankom interesa opće javnosti i njihovih poslijeratnih političkih predstavnika u razumijevanju ovog stradanja. Na određeni način nitko nije pisao, niti kontinuirano javno govorio ili istraživao romske žrtve. Unutar same romske zajednice to se nije dogodilo, ponajprije zbog razmjera njenih stradanja u ratu, gdje je njihova inteligencija bila gotovo uništena.

O znanstvenoj marginalizaciji romskog ratnog stradanja najbolje govori podatak kako je tek 1964. objavljeno djelo Hansa Joachima Döringya *Die Zigeuner im nationalsozialistischen Staat*, koje se smatra prvim historiografskim sintetskim djelom o stradanju Roma. Istodobno, unutar hrvatske historiografije romsko ratno stradanje tek je usputno spominjano u kontekstu stradanja fašističkih žrtava, posebice u

monografskim djelima određenog područja stradalog u ratu, ili kao dio memoarske narodnooslobodilačke literature. U tom kontekstu Rome su tek uzgred spominjali Milko Riffer, Nikola Nikolić i Ilija Jakovljević u svojim sjećanjima na jasenovački logor (Riffer, 2011; Nikolić, 1948; Jakovljević, 1999).

No, tek povjesničarke Narcisa Lengel-Krizman i Slavica Hrečkovski sredinom 1980-ih prve objavljuju znanstvene radove o ovoj tematici, no ni one se nisu njeome kontinuirano bavile. Zagrebački znanstveni časopis *Naše teme* objavio je 1986. tematski broj o stradanju Roma u Drugom svjetskom ratu na području nekih jugoslavenskih republika, poput Slovenije, Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Narcisa Lengel-Krizman objavila je 2003. djelo *Genocid nad Romima: Jasenovac 1942.*, u kojem je analizirala stradanje romskog stanovništva u logoru Jasenovac 1942. kada je većina njih deportirana, a na kraju djela objavljen je poimenični popis stradalih Roma u spomenutom logoru (Lengel-Krizman, 2003). U novije vrijeme se tematikom stradanja Roma ponajviše bavi Danijel Vojak, koji je, između ostalog, objavio dio relevantne građe u suradnji s Bibijanom Papo i Alenom Tahirijem (Vojak, Papo, Tahiri, 2015).

U radu će se analizirati položaj romskog stanovništva na području Velike župe Bilogora u razdoblju Drugog svjetskog rata. Potrebno je spomenuti kako je Velika župa Bilogora bila osnovana kao jedna od 22 župe u NDH, a djelovala je od kolovoza 1941. sa sjedištem u Bjelovaru te je obuhvaćala kotarske oblasti Bjelovar, Čazma, Garešnica, Đurđevac, Koprivnica, Križevci i Grubišno Polje (od prosinca 1941.) i tri grada: Bjelovar, Koprivnica, Križevci (Bućin, 2001., str. 215).

Iz povijesti Roma na širem bjelovarskom području

Malo je poznatih podataka o prvim migracijama romskog stanovništva na širem bjelovarskom području. Poznato je da su se Romi u prvom valu migracija većinom zadržavali na području priobalnih gradova, poput Dubrovnika, Pule i Šibenika (Petrović, 1976., str. 124-145). Jedina iznimka bio je srednjovjekovni Zagreb, preciznije Gradec, gdje se prvi put spominju 1378. (Tkalčić, 1898., str. 126-127; Berberski, 1979., str. 420). Drugi poznati povijesni izvori bilježe prisutnost romskog stanovništva kao dio osmanlijskih vojnih prodora kroz hrvatska područja, što se točnije odnosi na krbavsko područje do Kupe i šire senjsko područje (Laszowski, 1894., str. 4). No, u XVII. st. bilježe se prvi podaci o Romima na širem bjelovarskom području. Tako se vlaško (pravoslavno) stanovništvo s područja Križevaca, Koprivnice i Ivanića (ili kako se u izvorima navode „vlaški knezi“ varaždinske krajine) potužilo 1655. protiv useljavanja Roma u „slovinsku krajinu“ tražeći njihovo protjerivanje s tih područja (Mažuranić, 1923., str. 5; Lopašić, 1885., str. 315; Laszowski, 1894., str. 4). Slično piše križevački veliki sudac Stevan Osmokrugić u zamolbi iz 1666.,

koju upućuje caru i vojnim vlastima, tražeći zabranu masovnog useljavanja Roma na njegovu području (Kudumija, 1968., str. 28). Pozadina ovih zahtjeva za protjerivanje romskog stanovništva bile su česte optužbe za njihove krađe. Na to upućuje i isusovačko misijsko izvješće iz 1649., u kojem je navedeno kako su Romi u okolici Koprivnice smatrali dopuštenim pljačkati katoličko stanovništvo, od čega su ih odvratili misionari (Vanino, 1969., str. 44). Ove „lokalne inicijative“ u skladu su s tadašnjom politikom protjerivanja Hrvatskog sabora, koji je donosio brojne odredbe o protjerivanju i/ili stalnom naseljavanju romskog stanovništva (Vojak, 2013., 20 – 22). Sredinom XVII. st. zabilježen je podatak da je dio Roma u to vrijeme služio u husarskim vojnim jedinicama u Koprivnici (Petrić, 2004., str. 55 – 73; Petrić, 2005., str. 260).

U XVIII. st. slijedio je novi val naseljavanja romskog stanovništva na opustjelim područjima Slavonije, Srijema i Baranje uslijed povlačenje osmanlijskih vlasti s tih područja, što je bilo zaključeno 1699. mirom u Sremskim Karlovcima (Goldstein, 2003., str. 138-139). Habsburške carske vlasti putem Dvorske Komore izravno su preuzele nadležnost nad ovim područjima, svjesne potrebe njihovog sustavnog naseljavanja, a pritom su imale na umu i pitanje stalnog naseljavanja romskih nomadskih skupina. U tom kontekstu može se promatrati postavljanje Mitrofa Popovića, vikara manastira Čelija za „direktorom rackih Cigana“ od strane habsburških vlasti. Naime, Popović je imao zadatak prisiliti nomadske Rome naseljene između rijeka Drave i Save na sjedilački „uredan i moralan način života“ (Gavrilović, 1979., str. 51). Ono što je potom slijedilo, bile su terezijanske i jozefinske reforme koje su prvi put nastojale sustavno na cjelokupnome državnom području regulirati položaj Roma. Između ostalog, bilo je propisano njihovo stalno naseljavanje, zabrana korištenja njihovog imena i zanimanja, oduzimanje romske djece i njihovo odgajanje u kršćanskim građanskim i seoskim obiteljima. Uz navedeno, bila je propisana zabrana romskih brakova, državno davanje miraza dobrim kršćanskim Romkinjama prigodom stupanja u brak s domaćim neromom, vojna obveza i cehovsko obrazovanje Roma te stroža kontrola županijskih vlasti u provođenju njihova stalnog naseljavanja (Czoernig, 1857., str. 188; Matasović, 1928., str. 200; Fraser, 1995., str. 156-159). Reforme Marije Terezije nastavio je Josip II., a odnosile su se na držanje konja radi trgovine, međusobnu ženidbu, prosjačenje i korištenje vlastitog jezika (Matasović, 1928., str. 200-201; Fraser, 1995., str. 157, 159). Uspjeh terezijanskih i jozefinskih zakonskih odredaba nije bio velik, ponajviše zbog otpora seoskog stanovništva i lokalnih vlasti, te nedovoljne državne potpore u njihovu provođenju (Guy, 2004., str. 21-22).

Hrvatska područja nisu bila izuzeta od provođenja navedenih reformi položaja Roma unutar Monarhije. Jedna od mjera poduzetih u njihovu ostvarivanju bilo je

provođenje popisa Roma na prostoru Srijemske, Križevačke, Virovitičke i Požeške županije. Prema tom popisu prosječan je broj Roma na području navedenih županija u razdoblju od 1781. do 1783. bio 1066, a najviše ih se nalazilo na prostoru Virovitičke županije.

Tablica 1: Popis Roma u Habsburškoj Monarhiji, Hrvatskoj i Slavoniji u razdoblju 1780.–1783.

GODINA	HABS BURŠKO CARSTVO	HRVATSKA I SLAVONIJA	POSTOTNI UDIO ROMA IZ HRVATSKE I SLAVONIJE U HABSBUŠKOJ MONARHIJI	ŽUPANIJA SRIJEMSKA	ŽUPANIJA POŽEŠKA	ŽUPANIJA KRIŽE VAČKA	ŽUPANIJA VIROVITIČKA
1780.	33 501						
1781.	38 312	1323	3,45%	407	166	102	648
1782.	43 772	1220	2,78%	416	156	26	622
1783.	30 241	657	2,17%	471	186		

Izvor: K. F. Czoernig, *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*, sv. III. Wien: K.-K. Hof- und Staatsdruckerei, 1857., 188.–189; Josip Matasović, „Cigani u doba terezijanstva i josefinizma“. *Narodna starina*, 7(1928), br. 2, sv. 17, str. 201.

U ovom kontekstu vjerojatno je romsko stanovništvo naselilo šire bjelovarsko područje, no nisu poznati povijesni izvori koji bi na to upućivali. Također, potrebno je imati na umu kako je navedeno područje bilo u sklopu Vojne krajine, gdje su Romi radili kao obrtnici, trgovci, glazbenici, vojnici te prosjaci. Uz razna ograničenja izdana od službenih vlasti, njihov položaj u Vojnoj krajini od sredine XVIII. st. našao se i pod pritiskom vojnih vlasti. Vlasti i stanovništvo percipirali su ih kao „nemoralne“ zbog načina života u nevjenčanim zajednicama i kriminaliteta zbog čega su tamošnje vojne vlasti 1760-ih donijele odredbe o njihovom stalnom naseljavanju i progonu nomadskih Roma. Iste vlasti 1770-ih ponavljaju ove odredbe s naglaskom na promjenu imena Roma, koji su sada u njihovim službenim spisima nazivani prema zanimanjima kojim su se bavili (obrnici, trgovci i sl.) (Buczynski, 1997., str. 182; Tkalec, 1970., str. 118-119). Romi su se odupirali pritiscima vojnih vlasti u ograničavanju kretanja i propisivanju „uređenog“ načina života. Često su nezakonito prelazili granicu Vojne krajine i bili optuživani za krađe konja. Zatim su odbijali raditi u poljoprivredi ili postati graničarima, a imali su položaj nadničara koji im je donio manje obveza prema vlastima. Također, dio njih nije uredno obavljao vojničku dužnost, zbog čega su često bili kažnjavani batinama ili zatvorskim kaznama (Matasović, 1937., str. 26-27, 29).

Objavljeni povijesni izvori govore kako se sredinom XIX. st. na područje Hrvatske i Slavonije naseljavaju veće skupine rumunjskih Roma, posebice na područja Međimurja, Podravine do Slavonije (Crowe, 1996, str. 109 -110; Fonseca, 2005., str. 201-202). Ovi Romi iz rumunjskih kneževina u hrvatskim se izvorima većinom spominju kao Koritari jer se veći dio njih bavio izradom korita i drvenih predmeta za kućanstvo. Oni su se razlikovali od drugih Roma jer su bili dio Vlaških Roma, govorili starorumunjskim dijalektom *ljimba d bjaš*, a danas se nazivaju Bajašima (Hrvačić, Ivančić, 2000., str. 257; Hefele, 1890, str. 742-743). Iako većina izvora spominje sredinu XIX. st. kao vrijeme masovnih migracija Roma s rumunjskih područja u Hrvatsku i Slavoniju, potrebno je napomenuti kako postoje izvori prema kojima su se migracije „rumunjskih“ Roma događale i prije ovog razdoblja. Naime, prema matičnim knjigama, kao i knjigama krštenih, na širem koprivničkom području Romi s rumunjskog područja doseljavali su se krajem XVIII. i početkom XIX. st. Kao potvrda ovoj tezi može se uzeti i primjer romskog naselja Žlebica, koje je smješteno šest kilometara jugozapadno od grada Koprivnice. Pretpostavlja se kako su romske obitelji Oršuš i Bogdan naselile ovo područje početkom XIX. st., a razlog njihova naseljavanja bila je bogata drvna građa, koja im je trebala kao sirovina za izradu raznog drvenog posuda (Grgić, 1958., str. 3).

Sredinom XIX. st. hrvatske su vlasti započele s donošenjem brojnih zakonskih propisa u cilju sedentarizacije Roma i sprečavanja njihova kriminalnog i „nemoralnog“ djelovanja, istodobno nastojeći ih potaknuti na sjedilački način života i spriječiti njihove kriminalne i „nemoralne“ aktivnosti (poput raznih krađa i varanja, otmica djece i sl.) (Vežić, 1884., str. 93). Unatoč svim mjerama, romsko je stanovništvo i dalje uspijevalo zadržati svoj način života, a razvojem modernoga građanskog društva oni ponovno dolaze pod povećalo institucija vlasti koje nastoje što preciznije regulirati njihov položaj (Vojak, 2005., str. 150). Sve do Prvoga svjetskog rata institucije Banske Hrvatske nisu više donosile posebne odredbe o Romima, već su bile usmjerene na provođenje postojećih, što je bila praksa i u drugim europskim državama.

Nakon Prvoga svjetskog rata hrvatska područja ušla su unutar Kraljevine SHS/ Jugoslavije. Broj Roma prema službenim podacima u međuratnom razdoblju na hrvatskim područjima bio je oko 15 000 (1939.), a većina je živjela u ruralnim dijelovima Međimurja, Slavonije, Srijema i Baranje te šireg zagrebačkog područja. Otprilike dvije trećine od ukupno popisanih Roma bilo je rimokatoličke vjeroispovijesti, a otprilike jedna trećina je bila pravoslavne vjeroispovijesti. Oko polovine romskog stanovništva bilo je mlađe starosne dobi (do 20/21 godinu starosti), dok je najmanje bilo onih starijih od 60 godina. Nekoliko postotaka u njihovom ukupnom stanovništvu bilo je više Roma u odnosu na Romkinje, pritom su gotovo svi bili potpuno nepismeni (Vojak, 2004., str. 447-476). Potrebno je spomenuti i podatak kako se

oko 91% popisanih Roma u Savskoj banovini izjasnio kao pripadnici „jugoslaven-ske narodnosti“, a manjina njih kao pripadnici „ciganske narodnosti“. Ovaj podatak djelomično sugerira razinu asimiliranosti romskog manjinskog stanovništva u jugo-slavenskom društvu (Hrvatski državni arhiv, Zavod za statistiku 1875.–1948.: Popis stanovništva 1931., kut. 55, sv. 70).

Na širem bjelovarsko-križevačkom području (kasnije osnovane Velike župe Bi-logora) bilo je ukupno popisano 2605 Roma što je činilo oko 18% od ukupnog broja popisanih Roma u Savskoj banovini, čime je ovo područje bilo relativno gusto naseljeno romskim stanovništvom. Većina Roma živjela je na ruralnim područjima (97%), a manji dio njih u tri grada na ovom području. Tako je najviše Roma živjelo u bjelovarskom, koprivničkom i đurđevačkom kotaru, a najmanje njih bilo je po-pisano u kutinskom kotaru. Od tri grada, najviše Roma živjelo je u Križevcima, a najmanje u Koprivnici. Zanimljivo je promotriti kako su se Romi na ovom području izjašnjavali vezano za njihovu nacionalnu opredijeljenost. Tako su se najviše izjasnili kao pripadnici jugoslavenske nacionalnosti (85,3%), a manjina njih izjasnila kao pri-padnici „rumunjske narodnosti“ (9,7%), „ciganske narodnosti“ (3,9%), „mađarske narodnosti“ (0,5%) (Hrvatski državni arhiv, Zavod za statistiku 1875.–1948.: Popis stanovništva 1931., sv. 66, kut. 53).

U međuratnom razdoblju na hrvatskim područjima živjele su romske skupine, koje su se međusobno razlikovali po načinu života (sedentarni/nomadski), zanimanjima, korištenju romskog jezika. U javnosti su se najviše spominjali Koritari ili „Rumunjski Cigani“ (danas poznatiji kao Bajaši) za koje je istaknuto kako su stalno naseljeni, mirni i radišni, te neskloni kriminalu i prosjačenju. Oni su većinom ži-vjeli (polu)nomadskim načinom života, na području od Podunavlja do Podravine. „Turski Cigani“ živjeli su na prostoru gornjeg Pokuplja, Baranje i Bačke i govorili arhaičnim ciganskim jezikom, dok su „Kolompari“ („kotlari i kovači“) većinom bili nomadi koji su govorili romskim jezikom s očuvanim indijskim narječjem. Navodi se i romska skupina Drobnji kovači, koji su bili stalno naseljeni te su se bavili trgo-vinom konja i glazbom. Neromsko stanovništvo većinom je razlikovalo „domaće Cigane“ („Bijeli Cigani“; sedentarni) od „stranih Cigana“ („Crni Cigani“, nomadi / čerगाši) (Horvat, 1942., str. 749; S. V. – š., 13. VIII. 1939., str. 10; Fancev, 18. XI. 1912., str. 3/ 19. XI. 1912., str. 3).

Državne i lokalne vlasti u ovom su se razdoblju prema Romima odnosile kao prema „nep priznatoj“ („neslužbenoj“) manjini, poput židovske, makedonske, bugar-ske, vlaške i cincarske manjine, i pritom su često donosile „ad hoc“ odredbe. No, državne vlasti nastavile su provoditi represivnu politiku prema Romima, u kojima se propisivalo sprečavanje njihovog nomadskog načina života te ih se nastojalo prisilno kolonizirati. Tako su vlasti Savske banovine donijele 1930. i 1931. odredbe kojima

su propisale ograničenje kretanja i pojačani nadzor nad romskim stanovništvom te su donijete konkretne mjere poticanja romskog sjedilačkog načina života (npr. davanjem besplatnog materijala za gradnju kuće) (Vojak, 2013., str. 94-100).

Potrebno je osvrnuti se na koji način su lokalne vlasti na širem bjelovarskom području percipirale i odnosile se prema romskom stanovništvu. Jedan od primjera koji može pokazati navedeno, jest provođenje ankete o potrebi kolonizacije romskog stanovništva od strane Agrarno-pravnog odsjeka Poljoprivrednog odjeljenja Savske banovine. Naime, križevačke gradske vlasti su u rujnu 1937. raspravljale o „pitanju nomadskih“ Roma, a ubrzo nakon toga su uputile predstavku vlastima Savske banovine o potrebi rješavanja „ciganskog pitanja“ u kojoj je navedeno kako su Romi „velika pogibelj za zdravlje i život građana“, dio „horde nomadskog i divljeg plemena“ i „zlo koje se ne može nikako ukloniti“ (Hrvatski državni arhiv, Zavod za kolonizaciju NDH, br. 9972-III-6-1937., kut. 79). Osim toga, u istoj predstavi zatražila se kolonizacija Roma, nakon čega je navedeni Odjel proveo kolonizaciju među općinama Savske banovine. U raspravu su se uključile i kutinske kotarske vlasti, koje su predlagale da se za provođenje kolonizacije Roma oduzme i proda sva imovina Roma, pritom su istaknule kako „...ogromna štetnost i opasnost cigana po narodnu imovinu, a i živote seljaka i njegove stoke nemože se dovoljno naglasiti, pa se stoga umoljava kr. banska uprava, da ovom pitanju posveti najveću moguću pažnju i uznastoji riješiti seljaka teške napasti tog parasita...“ (Hrvatski državni arhiv, Zavod za kolonizaciju NDH, br. 11414/37., kut. 79).

Ukratko je potrebno napomenuti kako je većina općina u potpunosti podržala križevački prijedlog o prisilnoj kolonizaciji Roma, no niti ona se nije provela, posebice zbog manjka konkretnih financijskih sredstava za njeno provođenje. No, ponovno su križevačke gradske vlasti u ožujku 1939. ponovno raspravljalo o „ciganskom pitanju“, te su se zastupnici složili da „taj problem treba što prije riješiti“ i nakon toga su izdvojili svotu od 20.000 dinara, koju će dati pod uvjetom, da se „isele svi cigani sa njegova teritorija“ (*Jutarnji list*, 21. III. 1939., str. 13). No, niti ova inicijativa za kolonizaciju Roma nije se provela, vjerojatno zbog manjka političke i materijalne potpore. Slično je raspravljao početkom travnja 1941. kotarski upravni odbor HSS-a u Bjelovaru, gdje se predlagala prisilna kolonizacija Roma, tj. trebalo bi se prvo „prisilno preseliti“ „prave cigane skitnice“ („besposlene kriminalce“), a kasnije sve ostale Rome i to na otocima u Jadranskom moru (npr. Mljet) (*Seljački dom*, 3. IV. 1941., str. 6). Ovaj prijedlog temelji se na već poznatim modelima rješavanja položaja Roma, koji uključuju potrebu njihovog odvajanja (izoliranja) od ostatka društva na određenom mjestu. Ne treba zaboraviti na prijedlog o iseljavanju svih Roma s područja Europe na jedan otok u Atlantskom oceanu, a jedan od inicijatora ovog prijedloga pred Ligom naroda početkom 1930-ih bile su jugoslavenske vlasti (Šiftar, 1970, str.

88; Redenšek, 1934., str. 8). Bjelovarski kotarski odbor HSS-a jednoglasno je usvojio prijedlog i uputio ga banskim vlastima. Ishod ovog prijedloga nije poznat, vjerojatno zato jer je nekoliko dana kasnije izbio Drugi svjetski rat, te je proglašena NDH.

Stradanje Roma na području Velike župe Bilogora 1941.–1945.

Kako bismo razumjeli stradanje Roma na lokalnoj razini, potrebno je prethodno ukratko se osvrnuti na ono što se događalo s Romima na državnoj razini. Osnivanje Nezavisne Države Hrvatske u travnju 1941. negativno se odrazilo i na život romskog stanovništva na njenom području. Ustaške vlasti su krajem istog mjeseca donijele rasne zakone, u kojima se izravno spominju Romi kao nearijevci čime su postali rasno isključeni iz društvenog života nove države (Lengel-Krizman, 1986., str. 30-32). Prvi slučajevi masovnijeg ubijanja Roma u NDH dogodili su se kao dio masovnijih likvidacija srpskog stanovništva. One su započele krajem srpnja 1941. g. na širem karlovačkom području, a nastavljene su do početka iduće godine (Lengel-Krizman, 2003., str. 38-41). Vlasti NDH su u ljeto 1941. g. započele s popisivanjem romskog stanovništva smatrajući da će na taj način prikupiti relevantne podatke o njihovoj demografskoj i gospodarskoj strukturi. Također, potrebno je napomenuti kako su iste vlasti promišljale o mogućnosti kolonizacije Roma na određenom području, no od toga su odustale uslijed sve izraženijih ratnih (ne)prilika (Vojak, 2018., str. 255-259). No, prikupljeni podaci o Romima poslužili su ustaškim vlastima da u svibnju 1942. g. započnu s konačnim rješavanjem „ciganskog pitanja“, kako su ga nazivali u medijima i službenim tijelima. Naime, 19. svibnja 1942. Ministarstvo unutarnjih poslova NDH objavilo je okružnicu o sustavnom deportiranju svih Roma u jasenovački koncentracijski logor. Istog dana slične odredbe su donijele i druge institucije NDH koje su sudjelovale u izvršenju ove odredbe, poput Ustaške nadzorne službe, Ravnateljstva za javni red i sigurnost i Vrhovnog oružničkog zapovjedništva (Hrečkovski, 1985., str. 36; Lengel-Krizman, 2003., str. 41-42). Uslijedile su masovne deportacije Roma iz svih područja NDH u jasenovački logor, koje su trajale do kraja ljeta iste godine. Zanimljivo je spomenuti kako su ustaške vlasti deportaciju Roma prikazivale u javnosti (novinama) kao pokušaj njihovog „privođenju radu“ i „zanatskom osposobljavanju“ (Lengel-Krizman, 2013., str. 43-44; Biondich 2004., str. 36, 44; Hrečkovski, 1985., str. 36; Šteković, 1998., str. 38, 42). Prema postojećim izvorima može se istaknuti brutalnost istrebljenja Roma u Jasenovcu, imajući na umu kako od srpnja 1942. g. u Jasenovcu gotovo da više i nije bilo Roma, izuzev manjeg broja koji su radili kao grobari i bili ubijeni početkom 1945., tj. gotovo cjelokupno romsko stanovništvo NDH bilo je ubijeno u jasenovačkom logoru u nekoliko mjeseci (Lengel-Krizman, 2013., str. 47-53; Biondich, 2004., str. 38-39; Hrečkovski, 1985., str. 36-37). Izuzetak od ovog progona bili su „Bijeli Cigani“, koji su činili stalno

naseljene Rome muslimanske vjeroispovijesti, a koji su živjeli u Bosni i Hercegovini. Dio muslimanskih intelektualca povezan s tamošnjim vjerskim predstavnicima islamske zajednice uspio je posebnim Elaboratom dokazati ustaškim vlastima u Zagrebu, kako je ovaj dio stanovništva cjeloviti dio muslimanske zajednice i kao takav bi trebao biti izuzet od progona. Zbog ovoga je dio ove romske populacije bio spašen od progona ustaških vlasti (Hadžijahić, 1984., str. 1313-1323).

Inicijativa križevačkog stanovništva o potrebi kolonizacije Roma (lipanj – srpanj 1941.)

Istodobno s politikom ustaških vlasti prema Romima na državnoj razini, potrebno je pobliže analizirati njihov položaj u Velikoj župi Bilogora. Dio neromskog stanovništva u Velikoj župi Bilogora, posebice na križevačkom području, nastavio je vršiti pritisak na lokalne i državne vlasti tražeći konačno rješenje „ciganskog pitanja“. Tako je početkom lipnja 1941. g. devetnaestero stanovnika Sv. Ivana Žabno uputilo Gradskom poglavarstvu u Križevcima peticiju u kojem su tražili iseljavanje Roma s njihovog područja jer su ih okrivljavali za razne krađe, širenje stočnih zaraza (bedrenice) i sl. Križevačke gradske i kotarske vlasti su reagirale prema središnjim tijelima NDH, a na što je odgovorio Zavod za kolonizaciju NDH određujući popisivanje svih Roma kao preduvjet za rješavanje ovog pitanja putem njihove kolonizacije. No, i nakon provođenja popisa Roma na području Velike župe Bilogore, dio tamošnjih lokalnih vlasti i dalje je bio nezadovoljan nerješavanjem „ciganskog pitanja“. Tako su se u jesen iste godine u pitanje odnosa prema Romima uplele općinske vlasti u Sv. Ivanu Žabnu i Vojekovcu, a ove posljednje su predložile da se Rome iz Gjurdića, koje su smatrali zavičajnicima grada Križevaca, tamo preseli, a njihovu imovinu (zemljište i kuće) otkupe tamošnji seljani, ili da se „...iste [Rome, op.a.] upotrebi za javne radove kao izušenje polja, gradjenje cesta itd., gdje bi se priučile radu i nebi bili na štetu ostalom mirnom stanovništvu, zato, što se bave krađom od kojih najviše žive. Za Dom – Spremni!...“ (Hrvatski državni arhiv, Zavod za kolonizaciju NDH Zagreb, br. 4920/II, kut. 79).

Križevačke kotarske vlasti su se složile s prijedlogom preseljenja Roma Gjurjevića iz Gjurdića na područje grada Križevaca, ukoliko bude potvrđena iskazana zavičajnost Roma. No, u prosincu 1942. slijedile su tužbe stanovnika sela upućene općinskim vlastima u Sv. Ivanu Žabno, optužujući tamošnje Rome za učestale krađe i predlažući njihovo iseljavanje i kupnju njihove imovine. Početkom siječnja 1942. g. dvanaestero križevačkih gradskih stanovnika podnijelo je nadležnim gradskim vlastima tužbu s uobičajenim optužbama za krađe i širenje zaraza od strane Roma, pritom oni navode kako „...molimo cijenjeni naslov da na mjerodavnom mjestu poduzme korake i nas za uvijek riješi tih za nas toliko opasnih cigana, jer u protivnome

slučaju biti ćemo prisiljeni mi napustiti naša gospodarstva i polja u blizini cigana, jer nemožemo dozvoliti da nam naš trud i muku, te poštenim radom stečeni kruh i sav ostali prirod krađu i s nama dijele oni koji kada mi u znoju radimo, u hladovini pladnuju i badavičaju... (...)... nadam se da će cij. naslov uvidjeti da su naše pritužbe opravdane i da će nam pružiti podpunu zaštitu protiv naših neprijatelja cigana i njih iz naše blizine odstrani...“ (Hrvatski državni arhiv, Zavod za kolonizaciju NDH Zagreb, br. 1333 /III, kut. 79).

Desetak dana kasnije križevačke gradske vlasti uputile su poseban dopis Ministarstvu unutrašnjih poslova u Zagrebu, no niti u ovom slučaju nije poznato da su središnje vlasti poduzele tada konkretne mjere protiv Roma. Možda je na središnje vlasti utjecao pritisak križevačkih lokalnih vlasti na odluku o deportiranju svih Roma u NDH u jasenovački logor, koja se dogodila u svibnju 1942. (Vojak, 2015., str. 43-51).

Priprema progona Roma ili njihovo popisivanje u Velikoj župi Bilogora (srpanj 1941.)

Na području Velike župe Bilogora, kao i na drugim područjima NDH, provedeno je popisivanje romskog stanovništva u srpnju 1941. g. kao preduvjet središnjim vlastima NDH za donošenje konačnog rješenja za „cigansko pitanje“. U Državnom arhivu u Bjelovaru sačuvani su dokumenti koji se odnose na popisivanje Roma. Prema dostupnim dokumentima može se vidjeti kako je 18. srpnja 1941. popisano 19 Roma u Bereku (kotar Garešnica), zatim 23. srpnja 1941. popisano 40 Roma u Podravskim Sesvetama (kotar Đurđevac), dok je 25. srpnja 1941. popisano 58 romskih obitelji (ukupno 266 Roma) u Kloštru Podravskom (kotar u Đurđevcu) i 32 romske obitelji (ukupno 134 Roma) u Ivanskoj (kotar Bjelovar) (Državni arhiv u Bjelovaru, Kotarska oblast Bjelovar – Bjelovar (1941.–1945.), br. Br. E1-I, 12; Državni arhiv u Bjelovaru, Velika župa Bilogora Bjelovar (1941.–1945.), sing. HR-DABJ-20, kut. 7, br. E 3-1 i, 13; Općinska poglavarstva – fragmenti (Blagorodovac, Čazma, Grubišno Polje, Ivanska, Kalinovac, Kloštar Podravski, Prespa, Severin, Veliko Trojstvo, Vrbovec), 1941 – 1945, sign. HR-DABJ-1104). Zatim je 29. srpnja 1941. proveden popis Roma na području općine Ferdinandovac, no sačuvan je samo dopis s osnovnim informacijama, bez podataka o broju Roma (Državni arhiv u Bjelovaru, Velika župa Bilogora Bjelovar, kut. 7, br. E 3-1 i, 1). Iz navedenih izvora može se promotriti demografska i gospodarska struktura romskog stanovništva. Primjerice, prema popisu Roma iz Ivanske primjetno je da su na području ove općine živjela 134 Roma u 32 obitelji što znači da je na ovom području romska obitelj u prosjeku imala četiri člana. Zatim je zanimljivo napomenuti kako su 83 Roma većinom živjela na posjedima drugih (neromskih) stanovnika ili općinskom zemljištu, a 51 Rom živio je na „vlastitoj zemlji“, gdje su izgradili nastambu (kolibu, kuću). Općinske vlasti Ivanske, koje

su provodile popisivanje Roma, razlikovale su romske skupine, tako su popisale 82 Roma Koritara, 27 Roma Čergaša i 18 Roma Gegovca, dok za sedmero Roma nisu naveli kojoj skupini pripadaju. Osim toga, uz svaku „glavu porodice“ navedeno je u rubrici „Opaska“ i njegovo zanimanje. Tako su se Romi većinom bavili poljoprivredom i sviranjem, a nakon toga „prosjačenjem“ i sakupljanjem metala („gvožđa“) (Državni arhiv u Bjelovaru, Općinska poglavarstva – fragmenti (Blagorodovac, Čazma, Grubišno Polje, Ivanska, Kalinovac, Kloštar Podravski, Prespa, Severin, Veliko Trojstvo, Vrbovec), 1941.–1945., sign. HR – DABJ – 1104). U Kloštru Podravskom je ukupno popisano 266 Roma, koji su živjeli u 58 romskih obitelji što je značilo da je na tom području njihova obitelj u prosjeku imala 4,5 člana, nešto više nego u slučaju Roma iz Ivanske. Za razliku od Ivanske, u popisnim materijalima primjetno je da se nije bilježilo Rome prema skupinama, već prema njihovim zanimanjima. Tako se najviše bilježilo da su pripadali „ciganima kućarcima“ (177 Roma), „ciganima radnicima“ (37 Roma), „Ciganima Koritarima“ (8 Roma) i dr. Zanimljivo je da je kod četiri Roma zabilježeno da su oni ratni invalidi, od kojih su dvojica njih imali kuću sa zemljištem, a dvojica samo kuće (Državni arhiv u Bjelovaru, Velika župa Bilogora Bjelovar (1941.–1945.), kut. 7, br. E 3-1 i, 3). Slična struktura romskog stanovništva prevladala je i na području općine Berek, gdje je bilo u srpnju 1941. popisano 19 Roma u sedam obitelji. Kod većine Roma navedeno je da su živjeli na posjedima zemljišne zajednice, a samo kod dvoje od Roma nije navedeno vlasništvo nad područjem gdje žive. I u ovom popisu navedeno je da je dio Roma pripadao skupini Koritara, dok su kod drugih navedena samo zanimanja kojima su se bavili: kovaštvo, sviranje i prosjačenje. Potrebno je napomenuti kako je kod deset Roma navedeno da su iseljeni, a kod jednog da se nalazi u Njemačkoj (Državni arhiv u Bjelovaru, Kotarska oblast Bjelovar – Bjelovar (1941.–1945.), br. E1-I, 12). U Podravskim Sesvetama popisano je nekoliko dana kasnije 40 Roma u sedam obitelji, od toga je za šest obitelji s ukupno 32 Roma navedeno da su Koritari, a ostalih osam Roma da se bave kovaštvom. Gotovo svi Romi živjeli su na zemljištu Imovne općine Đurđevac (Državni arhiv u Bjelovaru, Velika župa Bilogora Bjelovar (1941.–1945.), kut. 7, br. E 3-1 i, 3).

Navedeni podaci pokazuju kako je na području Velike župe Bilogora krajem srpnja 1941. provedeno popisivanje romskog stanovništva. Iz tog popisa središnje su ustaške vlasti doznale demografsko-gospodarsku strukturu romskog stanovništva, što je bio preduvjet za donošenje konačnog plana za rješavanje „ciganskog pitanja“ u NDH.

Početak progona Roma: deportacije u logore Danica i Jasenovac

Zavod za kolonizaciju NDH je u odredbi o popisivanju Roma u NDH od 1. srpnja 1941. između ostalih, odredio da se Romima zabrani izdavanje dozvola za putovanje, tj. da im se „zabrani kretanje“ (Hrvatski državni arhiv, Zavod za kolonizaciju

NDH, kut. 79, br. 1179/1941). Navedene odredbe ustaških vlasti bile su preduvjet za osmišljavanje šire politike odnosa prema njima. Slijedile su deportacije Roma sa područja ove Velike župe.

Prvi su deportirani Romi na širem koprivničkom području nakon njihovog popisivanja krajem srpnja 1941. Tako su prvo deportirani Romi s područja Prekodravlja, općina Gola i Ždala, i to između 316 i 360 Roma. Kao razlog njihove deportacije navodi se blizina granice s Mađarskom i to što su to bili nomadski Romi. Zdravko Dizdar pretpostavlja kao dodatni razlog tamošnje deportacije Roma kako su oni u razdoblju između dva svjetska rata pomagali jugoslavenskim vlastima u sprječavanju prebacivanja ustaša u njihov logor Janka-pusta u Mađarskoj (Dizdar, 2017., str. 330-331). Slijedila je deportacija 80 Roma s područja Gabajeve Grede u Novigrad, a zatim u jasenovački logor. Dizdar pretpostavlja kako se to dogodilo krajem kolovoza 1941. (Dizdar, 2017., str. 331). Tada se dogodila deportacija oko 250 Roma iz naselja Žlebić (ili Brazilija) u jasenovački logor, gdje su gotovi svi odmah ubijeni (Dizdar, 2017., str. 331-332).¹ Spominje se kako su ustaše na području bivše općine Sokolovac uhitile 25 Roma u razdoblju 1941./42. (Hrvatski državni arhiv, Služba državne sigurnosti Republičkog Sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske, Elaborat Rekonstrukcija ustaškog aparata i pokreta na području kotara Koprivnica). Istodobno su na čazmanskome području bile zabilježene deportacije Roma. O tome svjedoči iskaz Romkinje Ljubice Dekalović iz listopada 1946. Ustaške vlasti su 1. lipnja 1941. uhitile njezinu majku s tri brata iz Gornjeg Prnjarovca (kotar Čazma), nakon čega su bili odvedeni u mjesto Križ, a onda u logor Jasenovac, gdje se pretpostavilo da su bili ubijeni (Državni arhiv u Bjelovaru, Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača, Bjelovar 1944.–1946., kut. 3, 1946., br. 256/45).

Tako je dio Roma iz Velike župe Bilogora bio krajem srpnja i početkom kolovoza 1941. u prvom osnovanom logoru „Danica“. Broj tada deportiranih Roma Dizdar procjenjuje do 733, pritom treba istaknuti kako se Romi u tom logoru nisu dugo zadržali, već su bili brzo prebačeni u druge logore (Dizdar, 2017., str. 33, 36, 62, 91, 154, 161). Nakon rata se navodila brojka od „preko 180 porodica“ Roma, koje su sve s koprivničkog područja odvedene u logor Jasenovac, pritom se istaknulo kako je sama deportacija Roma provedena nakon što je prethodno bilo iseljeno židovsko sta-

¹ Navedeni podaci o broju deportiranih Roma razlikuju se od broja deportiranih Roma u „Elaborat: Rekonstrukcija ustaškog aparata i pokreta na području kotara Koprivnica“, koji je 1. travnja 1962. napisao Stevo Hukavec („viši referent I vrste OUP NOK Koprivnica“). U ovom Elaboratu napisao je kako su u ljeto 1941. deportirano oko 100 Roma iz njihovog naselja Brazilija te kako je na području Prekodravskog kraja deportirano 20 porodica Roma s oko 145 članova (Hrvatski državni arhiv, Služba državne sigurnosti Republičkog Sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske, Elaborat Rekonstrukcija ustaškog aparata i pokreta na području kotara Koprivnica).

novništvo (Hrvatski državni arhiv, Služba državne sigurnosti Republičkog Sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske, Elaborat Rekonstrukcija ustaškog aparata i pokreta na području kotara Koprivnica). Dizdar spominje kako se u poslijeratnim iskazima svjedoka o zločinima na đurđevačkom području navodi kako je u ljeto 1941. g. s područja Virja (Trnje i Hatačanovo) odvedeno oko 200 Roma, a krajem 1941. g. i početkom 1942. g. deportirana su 55 Roma s iz Molvarskih Ledina i Gornje Šume u jasenovački logor (Dizdar, 2017., str. 250-251). On navodi kako su ustaše deportirale 10 Roma iz romskog naselja Ciganfis na području Ždale u jasenovački logor, gdje su bili ubijeni (Dizdar, 2017., str. 332).

Jasenovački logor – sveobuhvatna deportacija Roma (svibanj 1942.)

Nakon prve faze deportacije Roma slijedila je druga, konačna, faza deportiranja svih preostalih Roma iz Velike župe Bilogora, koja se odvijala 1942. godine. U tom kontekstu mora se promatrati izvještaj kotarskih vlasti u Garešnici, koje su 25. veljače 1942. izvijestile Ministarstvo unutrašnjih poslova i Veliku župu Bilogora kako je dva dana ranije deportiran 201 Rom u jasenovački koncentracijski logor. U istom izvještaju donosi se popis deportiranih Roma s njihovim imenima i prezimenima, datumima rođenja, načinu života (sjedilački ili nomadski), te imovini. Tako se iz popisa primjećuje da su Romi na ovom području većinom bili stalno naseljeni, a dio je vodio nomadski način života („čergaši“). Zatim je primjetan značajan broj Roma Koritara, ali i onih koji su se bavili obradom metala, zemljoradnjom, trgovinom konja i prosjačenjem. Kod dvojice Roma navedeno je da se nalaze u njemačkom zarobljeništvu (Osobni arhiv Danijela Vojaka). No, krajem svibnja započela je sustavna deportacija Roma iz NDH, uključujući i područje Velike župe Bilogora.

Rom Tomo Đurđević iz sela Đurđica (kotar Križevci) je u iskazu iz lipnja 1952. naveo kako su njega i druge Rome odveli u noći 30. na 31. svibnja 1942. rekavši im da će biti odvedeni na imanja i kuće „dignutih“ (iseljenih) pravoslavaca. On je s drugima prvo došao na sajmište u Križevcima, a naveo je kako je bilo oko 420 Roma. Zatim su Romi prebačeni na tamošnju željezničku stanicu, gdje su utrpani u željezničke vagone za stoku. Njihova pokretna imovina, poput konja i kola, bila im je tada oduzeta u korist gradskih vlasti. Isti dan kasno poslijepodne otputovali su u smjeru Zagreba, a onda preko Siska i sutradan ujutro do jasenovačkog logora. Tamo su morali predati svu ostalu imovinu, a zatim su odvojili pedeset Roma, za rad u Njemačkoj. Ostalih oko 1500 Roma odveli su i ubrzo ubili (Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, Optužnica Pavelić – Artuković, kut. 128). Rom Đuro Đurđević je u svom iskazu iz veljače 1956. naveo kako je on bio zajedno s drugim Romima iz Križevaca deportiran u svibnju 1942. Prvo je s oko 500 Roma prebačen na sajmište u Križevcima, nakon čega su idući dan bili prevezeni do logora u Jase-

novcu. On je u jasenovačkom logoru ostao osam dana, i za to je vrijeme kopao jame za ubijene logoraše. Bojeći se da i sam ne bude ubijen, uspješno je pobjegao s još jednim logorašem i do kraja rata radio kod jednog seljaka u Vel. Ravenu (Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, Optužnica Pavelić – Artuković, kut. 128). Rom Stjepan Nikolić iz Garešnice je u iskazu iz travnja 1952. naveo kako je u svibnju 1942. bio zajedno s drugim Romima deportiran u logor Jasenovac gdje je ostao tri dana, nakon čega je sa skupinom drugih Roma prebačen u Njemačku na prisilni rad (Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, Optužnica Pavelić – Artuković, kut. 128).

Nakon rata Služba državne sigurnosti Republičkog Sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske navela je kako je u noći 30. na 31. svibnja 1942. tamošnja policija i žandarmerija uz pomoć zagrebačkih ustaških snaga sakupila Rome na križevačkom području i odvela ih na tamošnje sajmište. Tom prilikom rečeno im je kako se ne trebaju plašiti jer će biti naseljeni u „neka srpska sela“. Navodi se kako je sakupljeno oko 420 Roma, koji su zatim odvedeni na križevački željeznički kolodvor, odakle su u teretnim vagonima „otpremljeni“ u logor Jasenovac, gdje su najvećim dijelom poubijani. Sa sobom su ponijeli dio imovine, no većina nje postala je imovina križevačkih vlasti (Hrvatski državni arhiv, Služba državne sigurnosti Republičkog Sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske, Ustaški aparat i pokret na kotaru Križevci, kut. 27). O ovoj deportaciji izvijestio je dio medija, navodeći kako su u potpunosti uklonjeni svi nomadski Romi na ovom području (*Deutsche Zeitung in Kroatien*, 12. VI. 1942., str. 8).

Deportacija Roma u njemačke logore

Dio Roma iz NDH ustaške vlasti deportirale su u njemačke logore, gdje su korišteni kao prisilna radna snaga (Gruenfelder, 2007., str. 100; Mataušić, 2003., 70; Boban, 1985., str. 164; Bulajić, 1988., str. 137). Zanimljiv je slučaj Roma Franje Kalanjoša iz spomenutog romskog naselja Žlebica (u okolici Koprivnice), koji je završio u njemačkom zarobljeništvu. Franju Kalanjoša je kao vojnika Kraljevine Jugoslavije zarobila u travnju 1941. njemačka vojska u Virovitici i nakon toga je odveden u njemački logor Stalag IV-E kod Altenburga (u blizini Leipziga). Njegova supruga Ljuba Oršuš iz naselja Žlebice nastojala ga je osloboditi iz njemačkog zarobljeništvu te je 20. veljače 1942. putem nadležnih općinskih vlasti u Sokolovcu uputila molbu institucijama NDH, poput Ministarstva vanjskih poslova. U toj molbi je, između ostalog, navela kako „...ja imam sa istim Franjom Kalanjoš 2 djece, a ja sama bez njega ne mogu ovu djecu uzdržavati, makar i dobivam potporu za istoga, jer nisam sposobna da se brinem i nemoguće mi je da se sama brinem za djecu, pošto je velika zima, a ja gola i bosa sa djecom moram da gladujem u svojoj ciganjskog kolibici. Kada bi

bio moj muž pušten kući iz Njemačkoga zarobljeničtva kući, onda bi ja mogla svoju djecu prehraniti i uzdržavati...“ (HR-HDA-223, kut. 44).

Općinske vlasti u Sokolovcu prosljedile su njenu molbu nadležnim kotarskim vlastima u Koprivnici s uputom da se molba dostavi Ministarstvu vanjskih poslova NDH, a one su prosljedile dopis nadležnim vlastima u Velikoj župi Bilogora, koja ih je uputila Ministarstvu unutarnjih poslova NDH. U pronadenom spisu ne postoje dokumenti koji bi govorili kako se ovaj slučaj dalje odvijao, tj. je li Franjo Kalanjoš na kraju bio pušten iz njemačkog logora, ili je u njemu ostao. No, sačuvana je prepiska Franje Kalanjoša sa suprugom Ljubom, a izdvaja se njegovo pismo od 21. siječnja 1942. u kojem je naveo „...Pisano 14/XII 1941... Draga ljuba mogu ti javiti da sam živ i zdrav koje i tebi želim dobro zdravlje i veselje i djeci da vas ovo moje pismo nađe u veselju i zdravlju i koje vama želim da sprobavite ove Svece u naj ljepšem veselju zadovoljstvu. Draga ljuba jasam tvoje pismo primijo i u njemu sam sve dobro razumijo što mi pišeš. S tome pitaš skim sam iz Sela ja sam samo sa Đurom Nikola i Miško. Draga ljuba javi mi što ima novoga dali ko dolazi kući ja se nadam da ću skoro doći Kući i javi mi jelo se Brat oženijo. za mene ne vodite brige meno je potpuno dobro. Primite svi skupa srdačan pozdrava od Mene Bedomija. Prvo ti i Djeca otac Mati Brat Sestra i ostali svi skupa koji žele čuti zamene. Zbogom do vide-nja...“ (Hrvatski državni arhiv, Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske, Opći spisi, kut. 44).

Drugi sličan slučaj odnosi se na Roma Miju Bogdana iz istog naselja Žlebice, kojega je, poput Franje Kalanjoša, zarobila, kao vojnika Kraljevine Jugoslavije, njemačka vojska, te je 16. travnja 1941. odveden u isti njemački logor Stalag IV-E. Njegova supruga Kata Bogdan je 20. veljača 1942. uputila molbu za oslobađanje supruga nadležnim općinskim vlastima u Sokolovcu, navodeći kako više ne može uzdržavati četvero djece (Hrvatski državni arhiv, Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske, Opći spisi, kut. 44). Niti za ovaj slučaj nije poznat ishod. Ovi primjeri pokazuju kako je dio romskog stanovništva iz Velike župe Bilogora bio zarobljen i odveden u njemačke logore na prisilan rad.

Spašavanje Roma

Jedan dio neroma sudjelovao je u spašavanju Roma u NDH smatrajući ih sastavnim dijelom njihovog mjesta. Tako je Jakob Pirjavec, kao zapovjednik oružničke postaje u Općini Sokolovac (područje Koprivnice), odbio izvršiti zapovijed iz lipnja 1941. o uhićenju tamošnjih Roma i njihovoj deportaciji u ustaški logor „Danica“, a posljedica toga bila je da su tamošnji Romi preživjeli rat. Pirjavec zasigurno ne bi mogao zaštititi Rome da nije imao barem djelomičnu potporu mjesnog stanovništva (Pepo, 1983., str. 25, 209). Zanimljiv je slučaj Milana Mrkalja, koji je u lipnju 1952.

u iskazu naveo kako je on u svojstvu đurđevačkog kotarskog predstojnika spasio dio Roma iz Kloštra Podravskog, pritom ističe „...okružnica od Ministarstva unutrašnjih poslova došla je na kotar i za cigane, koji su bili po žandarmeriji pohapšeni i otpremljeni u ustaški logor Jasenovac. Sjećam se jedne interesantne pojave u vezi cigana iz Kloštra Podravskog, koji su se zbog diskriminacije prema njima čak podvrgli i liječničkom pregledu njihove kože i dokazivali, da oni nisu cigani. Znam, da su takve liječničke nalaze slali na Ministarstvo Unutrašnjih poslova što je Ministarstvo povratilo nazad u kotar, da po tim pitanjima postupimo po našem nađđenju. Ja sam sa svoje strane učinio sve, da ti cigani ne budu otpremljeni u Jasenovac što sam i uspio, a od ustaša sam bio tužen Ministarstvu Unutrašnjih poslova, da sam cigane zadržao radi toga jer da preko njih održavam vezu sa umom. Jasno je da sam se ja branio da to nije istina što ustvari i nije bilo, već sam to činio iz ljudskih pobuda. Po mom mišljenju u mom kotaru odvedeno u logor i likvidirano nekoliko stotina cigana sa djecom i starcima...“ (Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, Optužnica Pavelić – Artuković, kut. 128).

Primjer stradanja Roma u Velikoj župi Bilogora: Josip-Joka Nikolić

Svjedočanstvo Josipa-Joke Nikolića, Roma iz sela Predavec (kotar Čazma) jedno je od prvih poznatih iskaza o stradanju Roma u NDH. Iskaz koji je dao u ožujku 1952. govori o načinu na koji su ustaške vlasti postupale prema Romima. Prvo opisuje dolazak ustaških vlasti sa žandarima u travnju ili svibnju 1942. u njegovo selo, koji su im „...zapovjedili da odmah krenemo s njima, jer da je od viših vlasti došlo naredjenje, da se svi cigani presele nekuda u Bosnu ili na lonjsko polje, gdje će dobiti zemlju za obradivanje sa kućama i gospodarskim zgradama. Dozvolili su nam, da sobom uzmemo samo najnužnije predmete kao posteljinu i odijelo, a nakon toga smo svi bez razlike od najstarijeg čovjeka pa do najmlađeg djeteta prepraćeni u Ivanić – Kloštar gdje je bilo sjedište općinske uprave...“ (Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, Optužnica Pavelić – Artuković, kut. 128).

Ovdje je potrebno istaknuti kako su se ustaše koristile obmanama govoreći Romima da će biti naseljeni na području Bosne ili u obližnje Lonjsko polje, gdje će dobiti zemlju s popratnim objektima. To je bila obmana kako bi se omogućila što mirnija deportacija Roma u jasenovački logor (Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, Optužnica Pavelić – Artuković, kut. 128).

U Ivanić-Kloštru [Kloštar Ivanić, op. a.] bili su okupljeni Romi iz okolnih područja (sela Lipovec, Ščapovec, Ššarampov) te je oko 30-ak romskih obitelji „potrpano“ u tri ili četiri stočna vagona, kojima su odvedeni u jasenovački logor, gdje im je oduzeta imovina, a oni sami ostavljeni na širi prostor ograđen bodljikavom žicom. Tada je Nikolić shvatio da su ih ustaške vlasti sve zajedno prevarile. Ubrzo je prebačen s

drugim Romima na južnu obalu Save, nakon čega su muškarci bili odvojeni od žene i djece, zatim navodi kako „...nakon što smo se postrojili u kolonu bili smo razdvojeni u manje grupe od po 3 ljudi, koje su međusobno bili udaljeni 10 – 15 metara, a svaku grupu su čuvala 2 – 3 ustaša. Tako formirani mi smo bili krenuli nizvodno uz obalu Save, i otprilike nakon 200 metara stali, a nakon toga je prva grupa na čelu kolone odvedena dalje naprijed u mrak. Poslije nekoliko minuta odvedena je druga grupa i tako redom u razmacima od po nekoliko minuta, a kroz to vrijeme smo se polagano pomicali prema čelu kolone. Ja sam se nalazio pri kraju kolone i iza mene je moglo biti najviše 10 ljudi. Ja sam zapitao jednog ustašu, koji nas je čuvao, a on se zvao Lovreković Ivan, i ja sam ga ranije poznao, jer je bio porijeklom iz Novoselca, kuda nas vode, a on je dogovorio, da će nekuda prebaciti čamcem, pa budući da je čamac malen da su nas [nećitko] razdvojiti na manje grupe...“ (Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, Optužnica Pavelić – Artuković, kut. 128).

Nikolić zatim opisuje ustaške egzekucije Roma, navodeći kako „... kad sam ustao, našoj grupi od 5 ljudi naredeno je da krenu naprijed u pravcu odakle smo u mraku čuli spomenute mukle udarce. Otprilike nakon 50 metara udaljenosti nalazio se je jedan oficir sa dva ustaša. Vidljivost je bila osrednja, a na tom mjestu nije se nalazilo nikakovo osvjetljenje. Taj oficir nam je pristupio i pogledao nas, pa budući da sam, a imao dobro i uščuvano odijelo, a ostali cigani iz moje grupe dronjke, to je naredio, da mi se odvežu ruke i zapovjedio mi, da svučem svoje odijelo i stavim ga na jednu hrpu odijela, koja su se nalazila na zemlji, i koja su očito potjecala od cigana koji su bili ispred nas na to mjesto dovedeni. Nisam mogao u onom mraku vidjeti što se nalazi dalje ispred nas, niti sam čuo što se tamo događa, ali mi je bilo očito, da ću nakon skidanja odijela biti ubijen. Ovo su razabrali i cigani iz moje grupe, pa su za vrijeme dok sam se ja svlačio razbjegli, i to najprije dvojica, a poslije nekoliko sekundi i ostala dvojica. Oni su potrčali u mrak u pravcu protivnom od obale, međutim naletili su na neku zasjedu, odakle je na njih otvorena vrata. Istodobno su za njima potrčali i počeli pucati ustaše koji su se s nama nalazili, tako da je ostao samo jedan ustaša kraj mene...“ (Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, Optužnica Pavelić – Artuković, kut. 128).

On je zatim iskoristio zbuđenost ustaške straže i pobjegao bacivši se u Savu koju je uspio preplivati i doći kući u selo Predavec, gdje se neko vrijeme sakrivao, a onda pridružio partizanima. Od njegove brojne obitelji nitko nije preživio što je jedan od primjera stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu (Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, Optužnica Pavelić – Artuković, kut. 128).

Antifašistički otpor Roma

Romi s područja Velike župe Bilogora sudjelovali su i u antifašističkom pokretu. O tome najbolje svjedoči primjer Josipa – Joke Nikolića iz sela Predavec (područje Čazme), koji se nakon bijega iz jasenovačkog logora pridružio partizanima. On je u svom navedenom iskazu istaknuo kako „... za vrijeme svog boravka u partizanima sreo sam Goman Janka, ciganina iz Novoselca, koji je također uspio pobjeći iz Jasenovca. On mi je pričao, da je vidio kako su pogubljavani cigani u tom logoru. Prema njegovom pričanju na južnoj obali Save bile su iskopane rupe dugačke 20 – 30 metara, a duboke oko 2 i pol metra, i u tim jamama su ustaše obučeni samo u čizme i gaće ubijali cigane sjekirama i maljevima. U tim jamama imali su čitave demižone rakije koju su stalno pili za vrijeme svog krvavog posla. Taj Goman, koji je poginuo u partizanima 1943. bio je već doveden do te jame i tu je zajedno sa jednom grupom cigana počeo bježati i nekako se uspio spasiti...“ (Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, Optužnica Pavelić – Artuković, kut. 128).

Osim toga, zanimljivo je spomenuti kako je krajem srpnja 1942., na saslušanju pred vlastima NDH, Josip Babić iz Gornje Garešnice ispričao o sve većem pridruživanju Roma partizanskom pokretu. Naime, Babića su partizani uhvatili sredinom svibnja 1942. kod Podravske Slatine i držali ga u zarobljeništvu, iz kojega je pobjegao nakon dva mjeseca. Na saslušanju kod vlasti NDH spomenuo je kako je primijetio da su u „zadnje vrijeme“ Romi počeli pristupati partizanskom pokretu, a o njima je čuo da su „došli iz logora“ (*Grada za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta*, 1963., str. 322).

Istraživanje zločina nad romskim stanovništvom u Velikoj župi Bilogora

Zločini ustaških vlasti nad romskim stanovništvom bili su poznati institucijama antifašističkih vlasti, koje su već za vrijeme Drugog svjetskog rata započele s istraživanjem zločina nad romskim stanovništvom. Tako je na sastanku Općinske komisije za utvrđivanje ratnih zločina iz Garešnice, Hercegovca i Vel. Zdenca 9. prosinca 1944. Marijan Zmajević, „sekretar suda ONOO Moslavina, naveo kako je potrebno istražiti odvođenje oko 700 Roma u Jasenovac. Na istom sastanku je Općinska komisija iz Hercegovca dobila zadatak istražiti odvođenje oko 40 Židova i Roma s tog prostora“ (Državni arhiv u Bjelovaru, Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača, Bjelovar 1944.–1946., kut. 1, br. 35/44). Ovaj podatak mora se promotriti u kontekstu istraživanja ustaških zločina nad Romima unutar institucija Narodnooslobodilačkog pokreta što se i dogodilo u ratno vrijeme. Također, potrebno je istaknuti kako su te iste institucije uz ustaške zločine nad Židovima i Srba, istraživale i zločine nad Romima.

Istraživanje zločina ustaških vlasti na ovom području nad romskim stanovništvom nastavilo se nakon Drugog svjetskog rata. U tom kontekstu je Okružna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Bjelovaru u izvješću Zemaljskoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Zagrebu od 31. prosinca 1946. navela kako su „... po nacističkim nazorima nacionalsocijalista u Njemačkoj o rasizmu primijenili su ustaše u Hrvatskoj najkrvaviji postupak protiv cigana, kao ‘nearijevaca’, da im zametnu svaki trag i da ih iskorijene. Tu svoju zločinačku akciju su potpuno izvršili, jer su u jeseni 1942. pokupili u bjelovarskom okrugu oko 1000 cigana i to kompletne obitelji sa najsitnijom djecom te ih kratkim postupkom odveli u logor Jasenovac, gdje su svi do jednoga likvidirani...“ (Državni arhiv u Bjelovaru, Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača, Bjelovar, 1944.–1946., br. 379/ 46).

Slično je izvijestila 1946. Općinska komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača Novigrada Podravskog u elaboratu na 11 stranica o zločinima ustaških vlasti nad stanovništvom. U izvještaju se navodi kako „...nakon židova slijede cigani kojih je bilo crnih i bijelih, svih zajedno s djecom nešto preko 50 osoba. Čulo se da su otpremljeni u Jasenovac, gdje su od ustaša pobijeni. Vjerujemo, jer do danas još nijedan vratio nije...“ (Državni arhiv u Bjelovaru, Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača, Bjelovar 1944.–1946., br. 379/ 46, kut. 11, 1945., 1946., opći spisi, bez broja, str. 3).

Iste je godine u izvještaju Općinske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Kalinovcu navedeno da je 45 Roma Koritara bilo među prvim žrtvama ustaškog progona u tom mjestu (Državni arhiv u Bjelovaru, Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača, Bjelovar 1944.–1946., kut. 11, 1945., 1946., opći spisi, br. 209).

O razmjerima stradanja Roma sa područja Velike župe Bilogora za vrijeme Drugo svjetskog rata dovoljno govore demografski podatci prije i nakon Drugo svjetskog rata. Tako je prije rata na ovom području popisano 2605 Roma, a u prvom posleratnom popisu stanovništva iz 1948. na istom području popisano je samo 47 Roma (*Stanovništvo po narodnosti po popisu od 15. marta 1948. godine*, 1954.). Drugim riječima, nakon Drugog svjetskog rata živjelo je manje od 2% od broja Roma koji su živjeli prije tog rata.

Zaključak

Romsko stanovništvo živjelo je na širem bjelovarskom području već od sedamnaestog stoljeća što je značilo da su i na ovom prostoru bili jedna od najstarijih manjinskog skupina. Odnos državnih i lokalnih vlasti prema njima bio je većinom obilježen politikom represivne asimilacije što se temeljilo na izrazito negativnoj

percepciji Roma kao kriminalaca, lijenčina i asocijalnih osoba. Vrhunac ovakvog odnosa prema Romima bio je za vrijeme Drugog svjetskog rata kada su ustaške vlasti u NDH odredile da se oni moraju isključiti iz njihova rasno čistog društva, zbog čega su donijeli rasne zakone. Ovakva anticiganistička politika prema Romima imala je svog odraza i na području Velike župe Bilogora, na kojem su oni živjeli u znatnijem broju u usporedbi s drugim dijelovima novoosnovane države. Tamošnje župske i lokalne vlasti provele su popisivanje Roma u ljeto 1941. kako bi dobile uvid u njihovo demografsko, gospodarsko i geografsko (prostorni razmještaj) stanje. Odmah po tom popisivanju Roma, slijedile su njihove deportacije počevši sa širim koprivničkim područjem. Romi su najprije deportirani u prvi osnovani ustaški koncentracijski logor „Danica“ u Koprivnici. No, tek su početkom 1942., odnosno u svibnju iste godine uslijedile masovne deportacije Roma s toga područja u jasenovački logor, gdje je većina njih bila opljačkana, mučena i ubijena. Tek manji dio se uspio spasiti, kao što to pokazuje primjer Roma Josipa – Joke Nikolića iz šireg čazmanskog područja. Dio Roma s ovog područja završio je u radnim logorima u Njemačkoj te je uspio preživjeti, dok se dio njih aktivno uključio u antifašistički pokret otpora. O razmjerima stradanja Roma na ovom području dovoljno je istaknuti kako je nakon Drugog svjetskog rata živjelo manje od 2% od broja Roma koji su živjeli prije tog rata.

Bibliografija

Izvori

1. Hrvatski državni arhiv, Zavod za statistiku 1875.–1948.: Popis stanovništva 1931., sign. HR-HDA-367.
2. Hrvatski državni arhiv, Zavod za kolonizaciju NDH – Zagreb [1934.–1940.] (1941.–1945.), sign. HR-HDA-246.
3. Hrvatski državni arhiv, Služba državne sigurnosti Republičkog Sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske, Elaborat Rekonstrukcija ustaškog aparata i pokreta na području kotara Koprivnica, sign. HR-HDA-1561.
4. Hrvatski državni arhiv, Služba državne sigurnosti Republičkog Sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Hrvatske, Ustaški aparat i pokret na kotaru Križevci, sign. HR-HDA-1561(013.0.17.).
5. Hrvatski državni arhiv, Javno tužilaštvo SR Hrvatske, Optužnica Pavelić – Artuković, sign. HR-HAD-421.
6. Hrvatski državni arhiv, Ministarstvo unutarnjih poslova Nezavisne Države Hrvatske, Opći spisi, sign. HR-HDA-223.
7. Državni arhiv u Bjelovaru, Velika župa Bilogora Bjelovar (1941.–1945.), sing. HR-DA-BJ-20

8. Državni arhiv u Bjelovaru, Kotarska oblast Bjelovar – Bjelovar (1941.–1945.), sign. HR-DABJ-21.
9. Državni arhiv u Bjelovaru, Općinska poglavarstva – fragmenti (Blagorodovac, Čazma, Grubišno Polje, Ivanska, Kalinovac, Kloštar Podravski, Prespa, Severin, Veliko Trojstvo, Vrbovec), 1941.–1945., sign. HR-DABJ-1104.
10. Državni arhiv u Bjelovaru, Okružna komisija za utvrđivanje ratnih zločina okupatora i njegovih pomagača, Bjelovar 1944.–1946., sign. HR-DABJ-29.
11. Osobni arhiv Danijela Vojaka. Sesevski Kraljevec.

Literatura

1. Berberski, Slobodan (1979), Romi u pretprogoniteljskoj eri. *Zadarska revija*, 28 (4), str. 415-422.
2. Biondich, Mark (2004), Persecution of Roma-Sinti in Croatia, 1941–1945. U: P. A. Shapiro, R. M. Ehrenreich (ur.), *Roma and Sinti. Under-Studied Victims of Nazism*. Washington: United States Holocaust Memorial Museum, Center for Advanced Studies, str. 33-48.
3. Boban, Ljubo (1985), *Hrvatska u arhivima izbjegličke vlade 1941–1943*. Zagreb: Globus.
4. Bućin, Rajka (2001), Prilog poznavanju institucija: Zakonski okvir rada velikih župa NDH. *Arhivski vjesnik*, 44, str. 209-225.
5. Buczynski, Alexander (1997), *Gradovi Vojne krajine*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest.
6. Bulajić, Milan (1988), *Ustaški zločini genocida i suđenje Andriji Artukoviću 1986. godine*, knj. II. Beograd: Rad.
7. Crowe, David M. (1996), *a History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*. New York: St. Martin's Griffin.
8. Czoernig, Karl Freiherrn (1857), *Ethnographie der Oesterreichischen Monarchie*, sv. 3. Wien: K.-K. Hof- und staatsdruckerei.
9. Dizdar, Zdravko (2017), *Logor Danica u Koprivnici 1941.–1942.*, sv. 1. Koprivnica: Muzej grada Koprivnice – Bogadigrafika.
10. Fancev, Franjo (1912), Iz prošlosti i sadašnjosti cigana, *Narodne novine*, br. 267, 18. XI. 1912., str. 3/ br. 268, 19. XI. 1912., str. 3.
11. Fonseca, Isabel (2005), *Sahranite me uspravno: Cigani i njihov put*. Zagreb.
12. Fraser, Angus (1995), *The Gypsies*. Oxford: Wiley-Blackwell.
13. Gavrilović, Slavko (1979), *Srem od kraja XVII. do sredine XVIII veka*. Novi Sad: Filozofski fakultet.
14. Goldstein, Ivo (2003), *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi Liber.
15. *Grada za historiju Narodnooslobodilačkog pokreta u Slavoniji* (1963), knj. 2. Slavonski Brod: Historijski arhiv u Slavonskom Brodu.
16. Gruenfelder, Anna-Maria (2007), 'U radni stroj velikoga njemačkog Reicha!': prisilni radnici i radnice iz Hrvatske. Zagreb: Srednja Europa.
17. Grgić, Ivica (1958), *Cigani na području općine Koprivnica*. Zagreb: Viša škola za socijalne radnike (diplomski rad).
18. Guy, Will (2004), Tko su Romi?: Romi u Čehoslovačkoj. U: D. Tong (ur.), *Romi: interdisciplinarni prikaz*. Zagreb: Ibis-grafika, str. 13-70.
19. Hadžijahić, Muhamed (1984), Bosanski Romi 1941./1942. godine. *Naše teme*, 28 (7-8), str. 1313-1323.

20. Hefe, Ferdo (1890), Koritari. *Vienac*, 22 (46), str. 742-743.
21. Horvat, Viktor; Skok, Petar, Širola, Božidar; Medven, Antun (1942), Cigani. U: *Hrvatska enciklopedija*, sv. 3, Zagreb: Nakl. konzorcija Hrvatske enciklopedije, str. 748-751.
22. Hrečkovski, Slavica (1985), Progona i deportacije slavonskih Roma u koncentracijski logor Jasenovac. U: D. Borović (ur.), *Okrugli stol 21. travnja 1984. Materijali s rasprave*. Jasenovac: Spomen-područje Jasenovac, str. 35-38.
23. Hrvatić, Neven, Ivančić, Suzana (2000), Povijesno-socijalna obilježja Roma u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*, 9 (2-3/46-47), str. 251-266.
24. Jakovljević, Ilija (1999), *Konclozor na Savi*. Zagreb: Konzor.
25. Koloniziranje cigana (1939). *Jutarnji list*, br. 9753, 21. III. 1939., str. 13.
26. Kotarski upravni odbor u Bjelovaru (1941). *Seljački dom*, 3. IV. 1941., br. 14, str. 6.
27. Križevci (1942). *Deutsche Zeitung in Kroatien*, 2(135), 12. VI. 1942., str. 8.
28. Kudumija, Mato (1968), Đurđevac u svijetu i vremenu. Đurđevac: Mjesna konferencija Socijalističkog saveza radnog naroda.
29. Laszowski, Emilij (1894), Povijesna crtica o ciganima. *Narodne novine*, 15. IX. 1894., br. 211, str. 4.
30. Lengel-Krizman, Narcisa (1986), Prilog proučavanju terora u tzv. NDH: Sudbina Roma 1941.–1945. *Časopis za suvremenu povijest*, 18(1), str. 29-42.
31. Lengel-Krizman, Narcisa (2003), *Genocid nad Romima. Jasenovac 1942*. Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac; Zagreb: Denona.
32. Lopašić, Radoslav (1885), *Spomenici hrvatske krajine*, knj. 2 (od godine 1610. do 1693.). Zagreb: Knjižara L. Hartmana (Kugli i Deutsch).
33. Matasović, Josip (1928), Cigani u doba terezijanstva i josefinizma. *Narodna starina*, 7(2), sv. 17, str. 200-201.
34. Matasović, Josip (1937), *U Vinkovcima prije jednog stoljeća: kulturnohistorijska crtica*. Osijek: Društvo prijatelja starine Mursa.
35. Mataušić, Nataša (2003), *Jasenovac 1941.–1945. Logor smrti i radni logor*. Jasenovac – Zagreb: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac.
36. Mažuranić, Vladimir (1923), *Dodatci uz prinose za hrvatsko-pravno-povijesni rječnik*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnost.
37. Nikolić, Nikola (1948), *Jasenovački logor*. Zagreb: Nakladni zavod Hrvatske.
38. Pepo, Ante Dobrila (1983.), *Prilozi za povijest NOB-a koprivničkog kraja od 1941. do 1944. godine*. Koprivnica: Centar za kulturu, Muzej grada.
39. Petrić, Hrvoje (2004), O marginalnim skupinama u kasnosrednjovjekovnom i ranonovovjekovnom pograničnom gradu: primjer Koprivnice. U: T. Popić (ur.), *Gradske marginalne skupine u Hrvatskoj kroz srednji vijek i rano moderno doba*. Zagreb: Hrvatski studiji, str. 55-73.
40. Petrić, Hrvoje (2005), *Koprivnica u 17. stoljeću: okoliš, demografske, društvene i gospodarske promjene u pograničnom gradu*. Samobor: Meridijani.
41. Petrović, Đurđica (1976), *Cigani u srednjovjekovnom Dubrovniku*. Beograd.
42. Redenšek, Vladimir V. (Vladimir) (1934). Cigani i Društvo Naroda. *Nova Danica*, 5. VIII. 1934., br. 5, str. 8.
43. Riffer, Milko (2011), *Grad mrtvih: Jasenovac 1943*. Zagreb: Naklada Pavičić.

44. S. V. – š. [Stjepan Vranješ], Naši cigani nekad i danas. *Novosti*, 13.VIII.1939., br. 222, str. 10.
45. *Stanovništvo po narodnosti po popisu od 15. marta 1948. godine* (1954.). Beograd: Savezni zavod za statistiku.
46. Šiftar, Vanek (1970), *Cigani: minulost v sedanjosti*. Murska Sobota: Pomurska založba.
47. Šteković, Luka (1998.), *Romi u virovitičkom kraju*. Beograd: Radnička štampa.
48. Tkalčić, Ivan Krstitelj (1898), „Knjiga sudbenih poziva i presuda“ (1375.–1391.). U: *Povjestni spomenici slobodnog kraljevskog grada Zagreba*, knj. 5. Zagreb: Brzotiskom K. Albrechta.
49. Tkalec, Krunoslav (1970), *Babogredska kompanija u sastavu brodske graničarske regimente*. Županja: Vlast. nakl.
50. Vanino, Miroslav (1969), *Isusovci i hrvatski narod*, knj. III. Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove.
51. Vežić, Milivoj (1884), *Pomoćnik za javnu upravu: sbirka najvažnijih zakonah i naredbah o javnoj sigurnosti, obćem zdravlju i o narodno-gospodarskoj prigledbi u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji s pripojenom bivšom hrv.-slav. Krajinom*, sv. 1. Zagreb: Naklada Akademijske knjižare L. Hartmana.
52. Vojak, Danijel (2004), Romi u popisima stanovništva iz 1921. i 1931. na području Hrvatske. *Migracijske i etničke teme*, 20(4), str. 447-476.
53. Vojak, Danijel (2005), „Zakonsko reguliranje položaja romskog stanovništva u području banske Hrvatske 1873.–1918.“ *Radovi* 37, str. 145-162.
54. Vojak, Danijel (2013), *U predvečerja rata: Romi u Hrvatskoj 1918.–1941.* Zagreb: Romsko nacionalno vijeće – Udruga za promicanje obrazovanja Roma u Republici Hrvatskoj „Kali Sara“.
55. Vojak, Danijel (2015), Počeci progona Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj ili o inicijativi Križevaca o potrebi „odstranjenja“ Roma. U: V. Vučinović (ur.), *Zbornik radova: Druga međunarodna konferencija Holokaust nad Jevrejima, Romima i Srbima u Drugom svetskom ratu*. Beograd: Fakultet za poslovne studije i pravo u Beogradu, str. 43-51.
56. Vojak, Danijel; Papo, Bibijana; Tahiri, Alen (2015), *Stradanje Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj 1941.–1945.* Zagreb: Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“: Romsko nacionalno vijeće.
57. Vojak, Danijel (2016), Anketa o kolonizaciji cigana“ ili pokušaj koloniziranja Roma u Savskoj banovini. *Časopis za suvremenu povijest*, 48(2), str. 431-458.
58. Vojak, Danijel (2018), Zaboravljene žrtve Drugog svjetskog rata ili o stradanju Roma u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, 1941.–1945., U: A. Benčić, S. Odak, D. Lucić (ur.), *Jasenovac – manipulacije, kontroverze i povijesni revizionizam: zbornik radova*. Jasenovac: Javna ustanova Spomen-područje Jasenovac, str. 245-285.

The Sufferings of Romani Population in the Wider Bjelovar-Bilogora Area during World War Two (1941–1945)

Summary

Romani population today forms one of the oldest minority groups in Croatia. Their settlement in our territory began in the second half of the 14th century. The attitude of Croatian authorities toward the Romani was often marked by repression –assimilation policy, which is currently observed as a part of the wider European anti-Gypsy policy by a number of scientists. The sufferings of the Romani during World War Two in Europe, including the Independent State of Croatia, may be considered the climax of the anti-Gypsy policy. The paper analyzes in particular the sufferings of Romani population in the wider Bjelovar-Bilogora area, i.e. the area covered by the Great District of Bilogora. The following issues have been tackled: the treatment of the Romani by the local (Ustasha) authorities; the deportation of the Romani to the concentration camp in Jasenovac; the confiscation of their property; one example of the resistance of the Romani (participation in the National Liberation War); and the scale of their sufferings. For the purposes of this study, the author mainly used the materials from the State Archives in Bjelovar and Croatian State Archives, local periodicals, and relevant literature.

Keywords: Romani; World War Two; Independent State of Croatia; Great District of Bilogora; persecution.

Dr. sc. Danijel Vojak
Institut društvenih znanosti „Ivo Pilar“
Trg Marka Marulića 19, HR – 10000 Zagreb
danijel.vojak@pilar.hr